

DOI: 10.15421/272125

УДК 61:37(091) (477.54–25)

Г. Демочко*Харківський національний медичний університет, Харків, Україна***МЕДИЧНІ ШКОЛИ ХАРКОВА: ВИНИКНЕННЯ
ТА ПИТАННЯ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА**

E-mail: inio2@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-5744-5893>

Анотація. Розглянуто Харківський імператорський університет, який надав поштовх для розвитку освіти на Наддніпрянщині. Метою роботи є аналіз наукових шкіл, що засновані за роки існування університету. Зокрема, пожвавилася медична наука, що на базі ґрунтового освітнього середовища вже у другій половині XIX ст. була представлена потужними науковими школами. Завдяки застосуванню спеціальних методів дослідження вдалося встановити та схарактеризувати процес формування та розвитку анатомічної, акушерсько-гінекологічної, терапевтичної, хірургічної та інших шкіл. У дослідженні доведено, що вони стали піонерами у впровадженні багатьох новацій. І. Лазаревич створив акушерські щипці, а М. Толочинов запропонував власний спосіб зупинки маткової кровотечі. Вперше у Радянському Союзі В. Грищенко почав вивчати імунологічне безпліддя та провів успішне екстракорпоральне запліднення. Анатом В. Воробйов заснував цілий напрям дослідження – стереоморфологію, вдосконалив методику бальзамування тіла людини. Разом із Р. Синельниковим видав анатомічний атлас, що й до сьогодні є настільною книгою студентів-медиків. Представники гістологічної школи відкрили «клітини Кульчицького», названі на ім'я харківського науковця. Потужною була ендокринологічна школа, а її представник В. Коган-Ясний першим отримав у лабораторії інсулін та застосував його у клінічній практиці. У дослідженні зазначено, що розвиток медичних наукових шкіл Харкова сягає майже двохсотлітньої історії. Протягом цього часу флагманом освіти і науки був Імператорський Харківський Університет, надалі – Харківський медичний інститут, згодом – державний, а нині Харківський національний медичний університет. На науковому тлі виникали профільні наукові інститути, які тісно співпрацювали з освітньою установою, мали спільні бази практики, проводили дослідження. Це черговий раз демонструє нерозривний зв'язок між медичною освітою, наукою та практикою, і провідною ланкою для підготовки медичних кадрів є нинішній медичний університет – наступник давніх традицій.

Ключові слова: медичні школи, медична освіта, Імператорський Харківський університет, Харківський національний медичний університет, Національна Академія Наук України

H. Demochko*Kharkiv National Medical University, Kharkiv, Ukraine***MEDICAL SCHOOLS OF KHARKOV: ORIGIN AND LEGAL
OF INHERITANCE ISSUES**

Abstract. The research activities of the medical science of Imperial Kharkiv University were considered. The aim of the work is analysis of scientific schools founded during the years of the university's existence. Medical science revived, which on the basis of a thorough educational environment in the second half of the XIX and was represented by powerful scientific schools. Thanks to the use of special research methods, it was possible to establish and characterize the process of formation and development of anatomical, obstetric and gynecological, therapeutic, surgical and other schools. The study proves that they have pioneered the implementation of many innovations. I. Lazarevich created obstetric forceps, and M. Tolochinov proposed his own way to stop uterine bleeding. For the first time in the Soviet Union, V. Gryshchenko began to study immunological infertility and performed successful in vitro fertilization. Anatomist V. Vorobyov founded a whole line of research – stereomorphology, improved the method of embalming the

human body. Together with R. Synelnykov he published an anatomical atlas, which is still a table book for medical students. Representatives of the histological school opened «Kulchytsky's cells», named after the Kharkiv scientist. The endocrinology school was powerful, and its representative V. Kogan-Yasny was the first to receive insulin in the laboratory and use it in clinical practice. The study notes that the development of medical research schools in Kharkiv dates back almost two hundred years. During this time, the flagship of education and science was the Imperial Kharkiv University, later the Kharkiv Medical Institute, later – the state, and now the Kharkiv National Medical University. This once again demonstrates the inextricable link between medical education, science and practice, and the leading link for the training of medical personnel is the current medical university – the successor of ancient traditions.

Keywords: Imperial Kharkiv University, Kharkiv National Medical University, medical schools, medical education, National Academy of Sciences of Ukraine

Вступ. Становлення та розвиток медичних шкіл Харкова пов'язані із заснуванням Імператорського Харківського Університету 1804 р., в якому був створений медичний факультет [3, с. 8]. Він став найстарішою в Україні вищою медичною школою [54, с. 57]. Історія поступу почалася саме з нього. До міста линула не тільки освічена європейська професура, дуже швидко до медичної науки та практики долучилися вихованці ІХУ та почався розвиток багатьох напрямів медичної науки. Майже у кожному з них місцева наукова спільнота зіграла ключову роль. Перетворення у державі на початку радянської доби та освітні реформи призвели до появи Харківського медичного інституту, який отримав не тільки матеріально-технічну базу ІХУ, а найголовніше – кадровий склад, і став продовжувачем наукових традицій дорадянської харківської академічної медичної школи. В незалежній Україні його наступником виступає сучасний Харківський національний медичний університет.

Проведено аналіз наукової розробки теми становлення медичних шкіл та визначено, що комплексного дослідження, проведеного на базі історичних методів, не існує, зате є декілька описових статей, написаних медичними фахівцями, які не послуговувалися спеціальним підходом до створення подібних студій. Деякі історичні факти та хронологічний поступ становлення медичних шкіл наведено у виданнях до ювілейних подій, зокрема це колективні праці ректорів Харківського медичного інституту (згодом, ХДМУ, ХНМУ), які у дослідженні не бралися до уваги, адже створювалося воно принципово на іншій джерельній базі. Зокрема, найбільш цінними з точки зору історичної репрезентації є статті В. Бойка (2004) [11], В. Танькут (2019) [65], Е. Проценко (2016) [50] та інших. Також у роботі використано фахову тритомну історичну монографію І. Робака (2007, 2012, 2018) [53; 55; 56], присвячену розвитку охорони здоров'я в Харкові від заснування міста до 1991 р. Наведені роботи дозволяють стверджувати, що мало хто з дослідників зветався саме до питання витоків медичних шкіл. **Мета** студії – всеохоплююче наукове дослідження розвитку медичних шкіл у Харкові від часу заснування Імператорського Харківського університету. **Предмет** дослідження – медичні школи Імператорського Харківського університету, в результаті студіювання яких доведено, що сьогодні саме Харківський національний медичний університет є наступником славетних традицій медичної науки. Для реалізації поставлених завдань у роботі використано загальнонаукові та конкретно-історичні методи. **Джерела.** Джерельну базу дослідження склали матеріали з фондів архіву Державного архіву Харківської області, якими послуговувалися автори під час підготовки монографії, та широкий загаль спеціальної фахової літератури.

Основний матеріал та результати. Розвиток акушерсько-гінекологічної школи в місті пов'язаний з ім'ям І. П. Лазаревича. 1863 р. він перший почав проводити порожнинні операції, наприклад, оваріотомію. Створено оригінальні прямі й паралельні щипці як допоміжний засіб при ускладнених пологах [53, с. 180–181], опубліковано 83 роботи різними європейськими мовами, видано «Курс акушерства», «Атлас гінекологічних інструментів» [76, с. 9–10].

Продовжувачами стали М. П. Толочинов та П. В. Міхін. М. П. Толочинов видав підручник з акушерства та гінекологічних хвороб, вперше запропонував тампонаду

матки при атонічній кровотечі, описав вроджену ваду серця у новонародженого [41]. П. В. Міхін запропонував накладання швів на фістулу сечового міхура, вивчав позаматкову вагітність, вагітність з кістковими утвореннями, фіброміомою матки. Довів необхідність застосування антисептики під час пологів [28]. Його наукові розвідки розроблялися надалі талановитим учнем І. В. Попандопуло [59, с. 348; 14, с. 48]. В цьому ж напрямі продовжили працювати і наступники Ю. Левенберг, Н. Писарська та С. Рабинович [55, с. 50].

Другим осередком розвитку науки в цій сфері став Жіночий медичний інститут, де кафедру акушерства та гінекології очолював М. М. Миронов. Ідеї І. Лазаревича та М. Толочинова розвивали як сам М. Миронов, так і П. Хажинський [53, с. 160]. М. Миронов розширив вчення про оваріально-менструальний цикл, запальні процеси статевих органів, знеболювання пологової діяльності [5, с. 90–91]. Значних успіхів П. Хажинський досяг у питаннях відновної хірургії. Його послідовниками стали І. І. Грищенко та В. Ф. Матвєєва. В. Матвєєва досліджувала запальні процеси статевих органів, займалася питаннями профілактики асфіксії плода та перинатальної смертності, післяпологовим та післяабортним сепсисом, знеболюванням пологів та гінекологічною онкологією, комплексними методами оживлення новонароджених [23].

Другим центром акушерсько-гінекологічної науки стала кафедра акушерства та гінекології Українського інституту удосконалення лікарів, яку з 1923 р. очолював А. М. Мамутов, а згодом – Є. Г. Щербина [16, с. 7]. Вони досліджували питання діагностики та лікування гінекологічних хвороб та патології пологової діяльності, ендометріози, методики втручання при позаматковій вагітності, операції при піхвових свищах, пухлинах шийки матки.

Повоєнні роки у розвитку харківської акушерсько-гінекологічної школи пов'язані із діяльністю І. І. Грищенка. Він завідував відповідною кафедрою з 1946 до 1972 р. Вивчалися проблеми внутрішньоутробних інфекцій, діагностики та лікування генітального туберкульозу. І. І. Грищенком вперше у Союзі зроблено амніоцентез, виправлено положення плода за допомогою зовнішнього повороту. Під керівництвом І. Грищенка захищено 7 докторських та 52 кандидатські дисертації [61, с. 76].

З 1972 до 1999 рр. кафедру очолював учень І. Грищенка М. Г. Богдашкін. Його наукові інтереси зосередилися на проблемах перинатології, урогінекології. Уперше в СРСР професором М. Г. Богдашкіним запропоновано та обґрунтовано метод лазеротерапії при ерозії шийки матки, у клінічну практику запроваджено нові методи хірургічних операцій, види пластики тощо [20, с. 1].

Величезного внеску зробив В. І. Грищенко, який запровадив кріохірургічні методи у лікування гінекологічних хвороб, способи терапії гестозів. Вперше у Союзі В. І. Грищенко почав вивчати імунологічне безпліддя. Ним проведено успішне екстракорпоральне запліднення [56, с. 151].

Сьогодні харківська акушерсько-гінекологічна школа зосереджена на трьох кафедрах Харківського національного медичного університету – акушерства і гінекології № 1, № 2 та акушерства, гінекології та дитячої гінекології. Розробляються питання порушення розвитку та функції жіночої репродуктивної системи в різні вікові періоди, проблеми ранньої діагностики та лікування ендометріозу, вивчення стану фетоплацентарного комплексу у вагітних з важкою акушерською та екстрагенітальною патологією, удосконалення методів корекції порушень пологової діяльності, визначення місця та ролі фетоплацентарної системи у розвитку синдрому затримки росту плода; діагностики та лікування гіперпроліферативних процесів ендометрію тощо [6, с. 29–30].

Засновником харківської *анатомічної школи* по праву вважається проф. В. П. Воробйов [72, с. 359–360]. Він розробляв питання функціональної анатомії, запровадив макро-мікроскопічний підхід до досліджень анатомічних препаратів. Заснував стереоморфологію, або дослідження препаратів у трьох вимірах, спосіб препарування під падаючою краплею води. Не можна не згадати удосконалення способів бальзамування тіла людини, що запроваджені В. П. Воробйовим та практично реалізовані з тілами В. І. Леніна, Г. М. Дімітрова. За ініціативи В. Воробйова у Харкові

1932 р. засновано Музей становлення людини, який і до сьогодні працює у будівлі катедри анатомії ХНМУ [43, с. 167].

Наступником В. Воробйова став проф. Р. Д. Синельников, який, спираючись на матеріалах сумісних досліджень, видав «Атлас анатомії людини» – настільну книгу студентства медичних вишів [70]. Учнями Р. Д. Синельникова є відомі анатоми В. В. Бобін, М. П. Бурих, В. М. Лупир, С. Ю. Масловський. Варто окремо назвати В. В. Бобіна – завідувача катедри анатомії людини Харківського медичного інституту з 1971 по 1992 рр. [15, с. 152]. Наукова робота анатома продовжилася у площині вивчення м'язового нервового апарату, досліджувався мієлогенез цих структур.

Катедра *гістології* відкрилася в Харкові у 1867 році, очолив її професор Н. А. Хржонщевський. Він же провів і перше гістологічне дослідження, яке стало його докторською дисертацією «О строении надпочечниковых желез». Представником харківської гістологічної школи є М. К. Кульчицький, який відкрив так звані «клітини Кульчицького» [50, с. 420–421].

Злету гістологічна школа досягла завдяки дослідженням В. Я. Рубашкіна, який заснував Український протозойний інститут (1923) [39, с. 6]. Науковець займався групами крові та питаннями переливання, навіть заснував у 1928 році тематичний журнал з актуальних проблем гемотрансфузії «Кровяные группы и переливание крови». Більше сорока років практичної та наукової діяльності віддав Харківському медичному інституту гістолог Б. В. Альошин. Він розробляв новий напрям нейроендокринології, а продовжили роботу вченого його учні О. В. Мірошниченко та Є. А. Панков.

Дерматологічна школа заснована завдяки ініціативі О. Г. Полотебнова 1885 р. в Імператорському Харківському університеті. Першим очільником катедри став О. Я. Бруєв. О. Г. Полотебнов забезпечив амбулаторний прийом хворих, організував навчальний процес та створив музей муляжів [33, с. 167].

Біля витоків катедри стояв професор І. Ф. Зеленев, який очолював її з 1897 до 1911 р. [75, с. 90–91]. В цей час запроваджено гістологічні та клінічні дослідження, світлолікувальний кабінет. Дерматологічна школа швидко набирала обертів, тому з 1900 р. вже мала своє організоване наукове товариство – Харківське дерматологічне товариство [1, с. 216].

Справжнім центром дерматологічної наукової школи стала катедра дерматології Українського інституту удосконалення лікарів, заснована 1924 р. З 1930 р. її очолював професор О. М. Крячевський, який став ініціатором створення Українського науково-дослідного інституту дерматології і венерології. Світилом дерматології є І. С. Попов. Він створив вчення по мікозах. Завдяки І. Попову створено та видано атлас шкірних хвороб, який був конче потрібен лікарям-практикам.

Розвиток харківської дерматологічної школи не можна уявити без Б. А. Задорожного. Розробки Б. Задорожного торкалися проблемі псоріазу, ураження шкіри рентгенівськими променями тощо [25, с. 5–6]. З 1993 р. катедральний колектив вивчає патогенетичні механізми псоріазу на клітинному та молекулярному рівні та шукає шляхи лікування хвороби [26, с. 21].

Фундамент харківської *ендокринології* заклав В. Я. Данилевський, який 1919 р. заснував Органотерапевтичний інститут [73, с. 24]. Установа почала розробляти засади теоретичної та клінічної ендокринології, створення препаратів для лікування ендокринних хвороб тощо. З 1927 р. відкрито першу ендокринологічну клініку, яка надавала хворим спеціалізовану допомогу. Клініка стала науковою платформою для досліджень у сфері ендокринології [9, с. 95].

Вже у 1930-х рр. інститут став потужною базою. Тут вироблялося більше 40 органопрепаратів. У довоєнні роки інститут працював над проблемами цукрового діабету, дифузного токсичного зобу, ендокринопатіями, новоутвореннями, вивчали дію статевих гормонів тощо. З 1944 р. тут налагодили випуск гормональних та гормоноподібних препаратів, розроблялися ліки для терапії пухлин. Дослідження біохімії гормонів започаткував відомий вчений А. М. Утевський. Отримані дані застосовувалися не тільки

у сфері ендокринології, а й виявилися корисними клінічній онкології, фармакології, геронтології тощо [12, с. 89].

Відділення ендокринної патології підшлункової залози займалося проблемами походження та перебігу цукрового діабету першого та другого типів. Великого внеску у проблему додали роботи В. М. Когана-Ясного, С. Г. Генеса, О. П. Тихонової та інших.

Передумовою розвитку *ортопедії та травматології* в Харкові стало створення 1907 р. Медико-механічного інституту за сприяння гірничопромисловців півдня Росії [49, с. 137] на чолі з К. Ф. Вегнером [63, с. 10]. Поштовхом до швидкого розвитку вчення про переломи в перше десятиліття ХХ ст. стали два чинники: впровадження у практику рентгенівських променів і введення законів про страхування від нещасних випадків, які вимагали максимального відновлення функцій та працездатності потерпілих [21, с. 73].

У 1925 році Інститут було розширено і реорганізовано в Український клінічний НДІ ортопедії та травматології і на нього були покладені функції центрального інституту в республіці [66]. В 1926 році директором інституту призначено М. І. Ситенка. Під його керівництвом створено сучасну систему надання ортопедо-травматологічної допомоги населенню України, організовано мережу закладів і науково-організаційних пунктів Інституту у багатьох регіонах України, кафедри ортопедії та травматології.

В 1940 році директором інституту та головним редактором журналу став Я. Г. Дубров, а установі було присвоєно ім'я професора М. І. Ситенка [65, с. 83]. Після визволення Харкова в 1943 р. Інститут поновив свою діяльність як Український НДІ ортопедії та травматології ім. проф. М. І. Ситенка. Директором інституту був призначений М. П. Новаченко, учень та послідовник М. І. Ситенка, а з 1965 до 1996 р. інститут очолював академік НАН і АМН України, АМН Росії О. О. Корж. Вперше в країні академіком О. О. Коржем було запропоновано і впроваджено експрес-протезування на операційному столі після ампутації кінцівки.

У 1965 р. Інститут за рішенням Ради Міністрів УРСР реорганізовано у Харківський НДІ протезування, ортопедії та травматології ім. проф. М. І. Ситенка [65, с. 84]. У 60-ті та 70-ті рр. ХХ ст. Інститут виконував соціально значущі дослідження з проблем інвалідності внаслідок травм і захворювань опорно-рухової системи, організації протезно-ортопедичного забезпечення населення, удосконалення номенклатури протезно-ортопедичних виробів.

У 1974 р. у зв'язку з передачею відділу протезування і протезобудування в систему Мінсоцзабезпечення заклад перепрофільовано в Харківський інститут ортопедії і травматології ім. проф. М. І. Ситенка МОЗ України. У цей період в інституті відбувається становлення ортопедичної вертебології, широке впровадження в медицину корундової кераміки, систем і конструкцій стрижньових дистракційно-компресійних апаратів, консервації кісткових тканин і подальша їх трансплантація, розробка проблем хірургії таза, сколіотичної хвороби, регенерації кісткової та хрящової тканин.

У 1996 році директором інституту став професор М. О. Корж, який очолює інститут до цього часу. М. О. Корж – д-р мед. наук, професор, заслужений діяч науки та техніки України, лауреат Державної премії України, Почесний член-кореспондент Німецького Товариства ортопедії та ортопедичної хірургії, віце-президент Української асоціації остеопорозу, товариства міні-інвазивної та інструментальної хірургії хребта, автор 38 монографій, 108 авторських свідоцтв та патентів на винаходи, близько 700 наукових праць [34, с. 112].

Найвагомішим напрямом наукової діяльності є патології хребта. На основі авторських теоретичних напрацювань у межах комплексної програми «Розробка та впровадження новітніх хірургічних технологій при захворюваннях та пошкодженнях хребта» впроваджено в практику новітні хірургічні технології лікування, більшість з яких не має аналогів не лише в Україні, а й у світі.

До складу Національної Академії медичних наук Інститут увійшов у 2000 році і є головною науковою установою, що займається проблемами патології хребта та суглобів і виконує відповідну координаційну роботу щодо наукових досліджень та організаційних заходів у цій галузі.

Історія *офтальмологічної* школи пов'язана з ім'ям Л. Л. Гіршмана. Він став першим лікарем, який очолив 1868 р. самостійно виділену катедру очних хвороб [8, с. 11]. Наукові інтереси вченого стосувалися кольорового сприйняття, лікування трахоми та інших хвороб. Після закінчення роботи в університеті, катедру Л. Гіршман передав П. М. Барабашову [7], а згодом її очолив О. П. Браунштейн [42]. Обидва вчених працювали над проблемами фізіології зору.

Наукова робота поживалася з приходом на посаду завідувача О. Я. Самойлова. Він приділяв увагу методам діагностики, патогенезу та лікування туберкульозу ока, згодом клініка на державному масштабі очолила вивчення цієї тематики [38, с. 10].

У 1930 р. на базі лікарні імені Л. Л. Гіршмана створено перший Український НДІ очних хвороб його імені. Його директором був відомий спеціаліст у галузі кольорового зору, автор поліхроматичних таблиць для дослідження кольоровідчуття Ю. Б. Рабкін [37, с. 53]. У цей період вперше було організовано фізіотерапевтичний кабінет, а також «летючі» загони офтальмологів для виявлення та лікування одного з найчастішого на той час захворювання очей – трахоми.

Фундатори *патологоанатомічної* школи – Д. Ф. Лямбль та В. П. Крилов. Д. Лямбль – засновник катедри патологічної анатомії, а завдяки В. Крилову запроваджено систематичні розтини трупів у лікувальних закладах міста. Це стало поштовхом до формування власної наукової школи, куди увійшли відомі професори В. К. Високович, К. Ф. Єленевський, Ф. І. Романов та інші [40].

Значного внеску зробив М. Ф. Мельников-Разведенков. Вчений вперше запровадив новий спосіб виготовлення анатомічних препаратів, розробив цінну пам'ятку для патологоанатомів, де визначив підхід до розтину [32, с. 18–19]. У післявоєнну добу відзначився науковими розробками професор Г. Л. Дерман. Послідовницею Г. Дермана була А. Ф. Яковцова, чия робота містила низку фундаментальних наукових досліджень з плацентології, ендокринології, серцево-судинної системи у поєднанні з патологічною анатомією.

Бурхливий розвиток *педіатричної* школи у місті пов'язано з ім'ям професора І. В. Троїцького. У Харкові він 1902 р. заснував катедру дитячих хвороб [31, с. 43]. Завдяки зусиллям І. В. Троїцького та С. М. Ямпольського 1904 р. відкрито Харківське відділення Союзу боротьби з дитячою смертністю [36, с. 85]. В клініці при Союзі здійснювався огляд хворих дітей, особлива увага при цьому зверталась на дітей із розладами шлунка.

Дітищем І. Троїцького стало Товариство дитячих лікарів, головою якого він став. У 1887 р. ним видано перший на терені України посібник «Курс лекцій з хвороб дитячого віку», в якому активно пропагувалося природне вигодовування, підкреслювалося значення чинників зовнішнього середовища, фізичного і гігієнічного виховання дитини [19, с. 157]. Завдяки піклуванню Троїцького у місті почала функціонувати дитяча клініка, на базі якої проходили практику студенти вже Харківського медичного інституту.

З 1929 р. підрозділ очолював М. М. Фрішман. Його наукові інтереси зосереджувалися на таких проблемах, як лікування кишкових захворювань, особливості перебігу ревматизму, туберкульозу та дизентерії у дитячому віці тощо. З 1938 до 1965 р. катедрою завідував проф., чл.-кор. АМН СРСР, заслужений діяч науки УРСР В. О. Белоусов. Наукова школа складалася з 7 підготовлених докторів наук та 35 кандидатів медичних наук [60, с. 99]. Професор розробляв такі проблеми, як нейроциркуляторна дистонія в дитячому віці, лікування та рання діагностика туберкульозу, ревматизму, дизентерії. Він є автором підручника «Детские болезни» та більше 70 наукових робіт з різних питань педіатрії.

Паралельно з розвитком педіатричної школи у ХМІ потужно поставала наукова школа і в Українському інституті удосконалення лікарів. Її флагманом був С. М. Ямпольський, який також заснував 1922 р. перший в Україні Науково-дослідний інститут охорони материнства і дитинства [13, с. 184]. З 1936 р. за участі Інституту Наркомздоров'я УРСР запровадив періодичне видання для педіатрів «Охорона материнства і дитинства» [30].

Наукова школа другої половини ХХ ст. відзначилася діяльністю В. С. Приходько. Наукові інтереси В. С. Приходько були різноманітними, але їх об'єднує один принцип – наукові напрямки завжди відповідали запитам практичної охорони здоров'я. Під її керівництвом розроблялася наукова проблема діагностики та лікування гострих бронхолегеневих захворювань у дітей раннього віку. Колектив її учнів, однодумців активно трудився і тепер продовжує роботу над вирішенням проблем перинатальної кардіології, аритмології, неревматичних, метаболічних захворювань серця та його вад у дітей [51].

Засновником харківської *психоневрологічної школи* є П. І. Ковалевський, автор перших підручників з психіатрії «Психиатрия», «Общая психопатология», «Судебно-психиатрические анализы». Ним засновано 1893 р. й першу наукову періодику – «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» [71, с. 136–137]. Отримали всесвітнє визнання праці М. В. Країнського з епілепсії [45, с. 96]. О. І. Ющенко став основоположником біохімічного напрямку у психіатрії [46, с. 7], С. М. Давиденков – основоположником нейрогенетики [2, с. 13].

У 1920 р. в Харкові створено Центральний Український науково-дослідний психоневрологічний інститут. Організатором і першим директором інституту був засл. проф. О. Й. Гейманович [52, с. 75]. Поряд з цим інститутом у 1926 р. на Сабуровій дачі був організований Український інститут клінічної психіатрії і соціальної психогієни, організатором і першим директором якого був акад. В. П. Протопопов – видатний вчений в області патофізіології вищої нервової діяльності [22, с. 95].

Діяльність В. П. Протопопова характеризується дослідженнями патогенезу і лікування шизофренії, вивченням фізіології вищої нервової діяльності в умовах природного експерименту людей та вищих тварин (собак і мавп). В Харкові засновано журнал «Український вісник експериментальної педагогіки і рефлексології» [47, с. 125].

У 1932 р. на базі Українського науково-дослідного психоневрологічного інституту, Українського інституту клінічної психіатрії і соціальної психогієни і психоневрологічного факультету медичного інституту створено Всеукраїнську психоневрологічну академію – велику комплексну науково-дослідну структуру нового типу [48, с. 30].

Українська психоневрологічна академія була унікальною поліфункціональною установою, яка успішно вирішувала нагальні проблеми психоневрологічної науки, питання лікувальних і оздоровчих заходів і підготовки психоневрологічних кадрів усіх рівнів. Серед професорів Інституту та Академії були широко відомі неврологи академіки О. М. Грінштейн та І. М. Філімонов, засл. проф. О. Й. Гейманович; нейроморфолог членкор. АМН СРСР Л. Й. Смирнов; фізіолог акад. Г. В. Фольборт; психологи академіки О. Р. Лурія та О. М. Леонтьєв; психіатри академіки О. І. Ющенко, В. П. Протопопов, Є. О. Попов, професори К. І. Платонов та Г. Д. Лещенко, засл. діяч науки Т. І. Юдін. За років Другої світової війни в Інституті інтенсивно почала розроблятися проблематика військової травми центральної і периферичної нервової системи і психічних порушень воєнного часу, психоневрологічної реабілітації учасників бойових дій та ветеранів.

У 1977–2017 рр. Інститут очолював проф. П. В. Волошин. Під його керівництвом Інститут отримав власні клініки та розвинув нові напрями досліджень у галузі неврології, психіатрії, наркології, медичної психології та фундаментальних нейронаук. У 2000 р. Інститут переходить у систему Національної академії медичних наук України.

Сучасними науковими розробками інституту є вивчення чинників ризику цереброваскулярних порушень та розроблення лікувально-профілактичних заходів щодо їх подолання; визначення етіопатогенетичних чинників розвитку розсіяного склерозу та ефективних засобів терапії цього захворювання; вивчення чинників етіопатогенезу та розроблення методів лікування хвороби Коновалова–Вільсона та інших рідкісних «орфанних» форм патології [69, с. 11].

З 2017 р. директором Інституту є д. м. н., проф. І. В. Лінський. Інститут є головним науковим центром, що розробляє актуальні проблеми теоретичної і практичної неврології, психіатрії і наркології, продовжує традиції Академії і здійснює свою науково-

дослідну діяльність на основі нерозривного зв'язку прикладних і фундаментальних досліджень.

Формування наукової школи *терапевтів* почалося ще у середині XIX століття. Біля її витоків стояв керівник катедри факультетської терапії В. Г. Лашкевич [44, с. 129]. Представником терапевтичної школи був професор І. М. Оболенський, він очолював катедри загальної патології і госпітальної терапевтичної клініки, згодом замінив В. Г. Лашкевича на кафедрі факультетської терапії. Вагомими стали дослідження вченого про блукаючий нерв, «грудну жабу» (стенокардію), грип, запалення легенів, а 1891 р. І. Оболенський дав чітке визначення різним видам пневмоній, що удосконалило лікування хвороби [27, с. 243]. Він перший у світі описав комплекс симптомів при внутрішньочеревному зрощенні, що дозволило ставити діагноз без оперативного втручання. І. Оболенський зробив на той час неможливе – прижиттєву діагностику тромбозу ворітної та селезінкової вен.

Терапевтична школа надалі поповнилася відомими іменами П. І. Шатілова, С. Г. Якушевича, І. І. Файншмідта, В. М. Когана-Ясного. П. І. Шатілов вважається засновником харківської школи терапевтів. Він першим в Російській імперії (1912 р.) [64, с. 265] зробив щеплення проти черевного тифу, став редактором українського часопису «Лікарська справа» (розділ «Внутрішня медицина») [29, с. 165].

Визначним представником харківської наукової терапевтичної школи став С. Г. Якушевич, завідувач катедри госпітальної терапії з 1922 р. Він вивчав гематологічні проблеми, нефрити, вроджені вади серця. Значним внеском стали розробки вченого щодо впливу професійних умов на здоров'я людини. За ініціативи С. Якушевича відкрито амбулаторію для студентів. В. М. Коган-Ясний – ще один відомий представник харківської терапевтичної школи. Його наукові інтереси були пов'язані з ендокринологією, артеріальною гіпертензією, виразковою хворобою шлунка. У 1927 році В. М. Коган-Ясний зміг отримати вітчизняний інсулін [4, с. 8].

1931 р. В. М. Коган-Ясний організував та очолив Українського інститут харчування [24, с. 11]. Він обґрунтував принципи правильного харчування та став засновником лікувального харчування в Україні, його школа учнів розробляла, в основному, питання ендокринології, кардіології, гастроентерології, обміну речовин, ліпідного та водно-сольового обміну та досягла значних успіхів.

Цілою епохою харківської терапії є науково-практична діяльність Л. Т. Малої. 1961 р. вона стала завідувачкою катедри госпітальної терапії лікувального факультету Харківського медичного інституту та вже наступного р. заснувала проблемну кардіологічну лабораторію з вивчення артеріальної гіпертензії, атеросклерозу та ішемічної хвороби серця [18, с. 74]. За 20 років після відкриття лабораторії відкрито філію Київського науково-дослідного інституту кардіології імені Д. Стражеска, який очолила Л. Т. Мала. 1986 р. заклад перейменовано на Інститут терапії, а 1993 р. він перейшов у відання Академії медичних наук України. Л. Т. Мала заснувала найпотужнішу кардіологічну школу в тодішньому Радянському Союзі, її дослідження знайшли позитивний відгук серед медичної спільноти, зокрема, на актуальність вказували академіки Є. Чазов, Є. Тарєєв та інші. Науковці школи Л. Малої розвинули положення про вплив нейрогуморальних механізмів на структурно-функціональну перебудову та клінічні особливості перебігу серцево-судинних захворювань, становлення гіпертрофії міокарда, значення ремоделювання міокарда для порушення систолічної та діастолічної функцій міокарда і розвитку хронічної серцевої недостатності.

Засновниками харківської *хірургічної школи* вважаються В. Ф. Грубе та А. Г. Подрез. В. Ф. Грубе – піонер антисептики у місті. Він протягом 23 років керував науковою лінією Харківського медичного товариства. Завдяки В. Грубе запроваджена антисептика. Він цікавився питаннями оперативної гінекології, досліджував питання онкології тощо [1, с. 21–22].

А. Подрез став автором першого в Україні навчального видання з урології «Хирургические болезни мочевых и половых органов» [67, с. 90], тому його справедливо бачать біля витоків вітчизняної урологічної школи. Він 1897 р. провів першу операцію

на працюючому серці у дівчини з вогнепальним пораненням [35, с. 254], а 1898 г. вперше в Україні зробив пересадку сечоводу до прямої кишки, у тому самому році підняв питання про необхідність невідкладної хірургії при утиснутій грижі [11, с. 13].

Продовжувачем наукових традицій став М. П. Трінклер. Ним запроваджено передові методики у хірургічній практиці, а за кресленнями європейських вчених розроблено перший у місті стерилізатор. М. Трінклер провів операцію по резекції шлунка. Збагатили хірургічну школу розробки В. М. Шамова та О. В. Мельникова, які також певний час працювали у місті. В. Шамов з 1923 до 1938 р. керував у Харкові факультетською хірургічною клінікою Харківського медичного інституту та одночасно катедрою експериментальної хірургії Українського інституту експериментальної медицини. Він відомий своїми дослідженнями з гемотрансфузіології, вперше зробив переливання, враховуючи групову приналежність. В. Шамову належить революційне відкриття в медицині – він довів, що людині можна переливати трупну кров. Відкриття В. Шамова значно розсувало кордони, що обмежували медиків того часу. Так, 1933 р. Ю. Ю. Вороний, учень В. М. Шамова, зробив в Харкові пересадку трубно-нирковий, що на той час було величезним проривом у трансплантології [74, с. 12–13].

О. В. Мельников проводив розробки у сфері онкології, заснував та очолив перший в Україні онкологічний диспансер, а з 1928 р. для хірургів почав виходити вузькопрофільний журнал «Вопросы онкологии» [57, с. 175]. Пріоритетними розробками О. Мельникова були питання обсягу хірургічного втручання при різних злоякісних пухлинах, визначено принцип проведення операцій при наявності онкології.

Значно збагатив харківську хірургічну школу І. В. Кудінцев [58, с. 77–78]. Він став одним із засновників вітчизняної ендокринології. Вчений досліджував вплив щитоподібної залози на ріст пухлин, форми артритів тиреотоксичного походження, роль резекції сім'яносних протоків при гіпертрофії передміхурової залози. Цікавився І. В. Кудінцев і проблемами онкології, проте все ж таки його наукові інтереси більше схилилися до урології [17, с. 102].

«Зірковим часом» у розвитку харківської хірургії стало перебування у місті О. О. Шалімова. З 1957 р. він працював у місті, в 2-й міській лікарні, займався не тільки практичною діяльністю, а й 1959 р. очолив катедру торакальної хірургії й анестезіології Українського інституту удосконалення лікарів [62, с. 7]. Роки роботи були періодом становлення О. О. Шалімова як вченого. Коло його інтересів включало питання хірургії органів травлення, серця, магістральних судин, анестезіології. Він багато уваги приділяв хірургії легень, серця і кровоносних судин. Роботу великого вчителя продовжив його учень В. Т. Зайцев. Він продовжив працювати над актуальними проблемами хірургії органів черевної порожнини. Зайцевим створено власну школу хірургів невідкладної допомоги [10, с. 40].

Треба зазначити доробок ще одного учня О. Шалімова – професора М. Л. Володося. Він вперше у світі зробив дистанційне ендопротезування аорти самофіксуючими синтетичними ендопротезами, що стало проривом у судинній хірургії. У 1977 році виконав першу в СРСР реімплантацію верхньої кінцівки після її повного травматичного відриву [68, с. 135].

Сьогодні у місті працює потужна наукова хірургічна школа – чл.-кор. НАМН України проф. В. В. Бойко, чл.-кор. НАМН України проф. В. І. Лупальцов, засл. лікар, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки проф. І. А. Криворучко, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки проф. В. О. Сипливий.

Окремо треба згадати потужний *урологічний* напрям харківської хірургічної школи. Він був закладений А. Г. Подрезом, пізніше питання урології дотично розроблялися іншими хірургами, проте урологічна школа викристалізувалася у самостійну потужну структуру, очільниками якої був засл. лікар В. І. Шаповал та чл.-кор. НАМН України проф. В. М. Лісовий. Базою для розвитку став клінічний центр урології та нефрології. Сьогодні центр є одним з найбільших в Україні спеціалізованих лікувально-профілактичних закладів, де лікують захворювання нирок, сечовивідних шляхів, захворювання чоловічих статевих органів. Він оснащений сучасною діагностичною

і лікувальною апаратурою, що дозволяє проводити обстеження та лікування на європейському рівні.

Рентгенологічна школа в Харкові пов'язана з нинішнім Інститутом медичної радіології ім. С. П. Григор'єва. Установа була заснована 30 липня 1920 р. Постановою Раднаркому УРСР як Всеукраїнська рентгенівська академія, з 1923 р. – це рентгено-онкологічний інститут; з 1925 р. – Український рентгено-радіологічний та онкологічний інститут; з 1955 р. – Харківський науково-дослідний інститут медичної радіології з основною науковою проблемою «Наукові основи медичної радіології»; з 2000 р. – Інститут медичної радіології ім. С. П. Григор'єва, а з 2007 р. він отримав статус державної установи.

Унікальною для Інституту в 1925–1928 рр. була співпраця з лабораторією М. Кюрі Інституту Радію (Париж, Франція) та з Імперським фізико-технічним інститутом (Берлін, Німеччина), звідки було отримано ізотопи радію (сертифікати досі зберігаються в інституті).

Інститут є визначною базою підготовки спеціалістів з проблем радіології та радіаційної гігієни на курсах інформації та стажування. У 1993 р. Інститут став засновником і видавцем «Українського радіологічного журналу». На базі Інституту розміщено дві кафедри Харківського національного медичного університету – радіології та радіаційної медицини і онкології.

Становлення різних напрямів харківської медичної школи – це понад двохсотлітній поступ зарубіжних та вітчизняних вчених, які працювали на харківській землі заради мешканців міста. Медична наука, народжена в Імператорському Харківському університеті, розвивалася вченими Харківського медичного інституту та інституту вдосконалення лікарів, які сьогодні отримали відповідно статуси національного університету і академії післядипломної освіти. Можна з гордістю сказати, що незважаючи на усі перипетії часу, саме вони як сьогодні, так і багато років до цього, є кузницею медичних кадрів для практичної охорони здоров'я та медичної науки. Велику роль у розвитку медичних наукових шкіл зіграли та відіграють сьогодні колективи академічних науково-дослідних інститутів: ДУ «Інститут загальної та невідкладної хірургії ім. В. Т. Зайцева НАМН України», ДУ «Інститут мікробіології та імунології ім. І. І. Мечникова НАМН України», ДУ «Інститут охорони здоров'я дітей та підлітків НАМН України», ДУ «Інститут медичної радіології ім. С. П. Григор'єва НАМН України», ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», ДУ «Інститут патології хребта та суглобів ім. проф. М. І. Ситенка НАМН України», ДУ «Національний інститут терапії імені Л. Т. Малої НАМН України», Інститут проблем кріобіології та кріомедицини НАН України.

REFERENCES

1. 100-lety'e Khar'kovskogo nauchnogo medy'cynskogo obshhestva (1861–1961). Sborny'k ocherkov y' statej po y'story'y' deyatel'nosti'. [100th anniversary of the Kharkov Medical Society (1861–1961). Collection of essays and articles on the history of activities]. – Kh.: Zdorov'ya, 1965, 258 p. (in Russian).
2. Babkov, V. V. (2008). Zarya genety'ky' cheloveka. Russkoe evgeny'cheskoe dvy'zheny'e y' nachalo genety'ky' cheloveka [The dawn of human genetics. Russian eugenic movement and the beginning of human genetics]. – M., 796 p. (in Russian).
3. Bagalej, D. I. (1906) Kratkij očerk istorii Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sušestvovaniâ (1805–1905). [A brief outline of the history of Kharkov University in the first hundred years of its existence (1805–1905)]. – Kharkiv: tip. Adol'fa Darre, 344 p. (in Russian).
4. Belozerova, S. V., Gry'dasova, L. N., Kuleshova, E. M., Kuzhel', U. N., My'loslavsky'j, D. K. (2011). Oblastnoe obshhestvo terapevtov: vexy' razvy'ty'ya y' vydayushhy'esya ly'chnosty' [Regional Society of Therapists: milestones and outstanding personalities]. *Visny'k problem biologiyi i medy'cyny'*. 4, pp. 8–13 (in Russian).
5. Benyuk, O. V. (2014). Osnovni vixy'stanovlennya ukrayins'koyi akushers'ko-ginekologichnoyi nauky' [The main milestones of the Formation of Ukrainian Obstetric and Gynecological

- Science]. *Mezhdunarodnyj zhurnal pedy'atry'y', akusherstva y'gy'nekology'y'*. 5(1), pp. 89–100 (in Ukrainian).
6. *Benyuk, V. O., Majdannyyk, I. V.* (2014). Dosyagnennya ta perspekty'vy' rozvy'tku akushers'ko-ginekologichnoyi nauky' v Ukraini [Achievements and prospects for the development of obstetrics and gynecology in Ukraine]. *Zdorov'e zhenshhy'ny*, 3, pp. 29–37 (in Ukrainian).
 7. *Bezditko, P. A., Zubaryev, S. F., Panchenko, M. V.* Barabashov Pavlo My'kolajovy'ch [Barabashov Pavlo Mykolajovyich]. *Ency'klopediya Suchasnoyi Ukrainy'*. Url: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=40339 (in Ukrainian).
 8. *Bezkorovajna, I. M.* (2012). Ofal'mologiya: Navchal'ny'j posibny'k dlya studentiv vy'shhy'x medy'chny'x zakladiv III–IV rivniv akredy'taciyi. [Ophthalmology: A guide for students of medical institutions of the III–IV stages of accreditation]. – Poltava: Dy'vosvit, 248 p. (in Ukrainian).
 9. *Bodnar, P. M., My'xal'chy'shy'n, G. P., Komisarenko, Yu. I.* (2017). Endokry'nologiya: pidruchny'k dlya studentiv vy'shhy'x med. navch. zakladiv IV rivnya akredy'taciyi [Endocrinology: a handler for students of the highest medical level. navch. pledges IV level accreditation] / za red. P. M. Bodnara; MOZ Ukrainy', NAMN Ukrainy'. – Vinny'cya: Nova Kny'ga, 449 p. (in Ukrainian).
 10. *Bojko V. V., Taraban Y'. A., Vy'lensky'j Yu. G.* (2014). Vlady'my'r Terent'evy'ch Zajcev. Polet skvoz' vremena [Vladimir Terentyevich Zaitsev. Flying through time]. *Naukovy'j zhurnal MOZ Ukrainy*, 2, pp. 37–42 (in Russian).
 11. *Bojko, V. V., Kry'voruchko, Y'. A., Brusny'czyna, M. P., Taraban, Y'. A.* (2004). Khar'kovskaya xy'rurgy'cheskaya shkola: stanovleny'e, perspekty'vy, razvy'ty'e [Kharkiv surgical school: formation, prospects, development]. *Mezhdunarodnyj medy'cy'nsky'j zhurnal*. 3, pp. 12–16 (in Russian).
 12. *Dany'lova, V. M., Komisarenko, S. V., Vy'nogradova, R. P.* (2012). Aron My'xajlovy'ch Utevs'ky'j [Aron Mikhailovich Utevsy]. *Ukrayins'ky'j bioximichny'j zhurnal*. 84(4), pp. 88–92 (in Ukrainian).
 13. *Demochko, G. L.* (2011) Formuvannya i rozvy'tok ukrayins'koyi radyans'koyi sy'stemy' oxorony' zdorov'ya [Formation and Development of the Ukrainian Soviet Health Care System] etation]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kharkiv (in Ukrainian)/
 14. *Demochko, G. L.* (2013). Pid nomerom 19 [Under the number 19]. Problemy garmony'zacy'y' mnogonacy'onal'nyx otnosheny'j na postsovetskomo prostranstve: Matery'aly VIII nauchno-prakty'cheskoj konferency'i, Khar'kov, 19 dek. 2012 g.: NTU KhPY', pp. 48–51 (in Ukrainian).
 15. *Demochko, G., Bobina, I., Kravczova, V.* (2018). Bobiny': likars'ka dy'nastiya na terenax Xarkivshhy'ny' (do 160-yi richny'ci z dnya narodzhennya V. P. Bobina) [Bobiny: a medical dynasty in the Kharkiv region]. *Krayeznavstvo*. 4, pp. 148–154 (in Ukrainian).
 16. *Hvy'syuk, O. M., Rogozhy'n, B. A., Rozhnov, O. O.* (2018). Shlyax dovzhy'noy v 95 rokov, dosyagnennya, perspekty'vy' ta nadiyi na yix zvershennya [The path is 95 years long, achievements, prospects and hopes for their completion]. *Problemy' bezperervnoyi medy'chnoyi osvity' ta nauky'*, 1, pp. 6–12 (in Ukrainian).
 17. *Ivan Vasy'l'ovy'ch Kudincev (1867–9155).* [Ivan Vasilyevich Kudintsev (1867–9155)]. *Ukrayins'ky'j radiologichny'j zhurnal*. 2009, 17, pp. 102–107 (in Ukrainian).
 18. *Knyaz'kova, Y'. Y', Volkov, V. Y'.* (2016). Nasledy'e Akademyy'ka Lyubovy' Trofy'movny Maloj: ateroskleroz y'shemy'cheskaya bolez'n' serdca [The legacy of Academician Lyubov Trofimovna Malaya: atherosclerosis and coronary heart disease]. *My'stectvo likuvannya*. 1–2, pp. 73–76 (in Russian).
 19. *Koczur, N. I.* (2018). Stanovlennya i rozvy'tok pediatriyi ta dy'tyachoyi gigiyeny' v Ukraini (druga polovy'na XIX – pochatok XX st.) [Formation and development of pediatrics and child hygiene in Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XX century)]. *Pereyaslavs'ky'j litopy's*. Vy'p. 13, pp. 152–165 (in Ukrainian).
 20. *Kolesny'k, M.* (2017). Aktual'nye voprosy akusherstva, gy'nekology'y' y' detskoj gy'nekology'y' [Current issues of obstetrics, gynecology and pediatric gynecology]. *Ukrayins'ky'j medy'chny'j chasopy'*, 25 zhovt, pp. 1–4 (in Ukrainian).
 21. *Korzh, O. M., Dy'nnik, O. A.* (2017). Predtecha, pershodzherela ta pidg'runtya stvorennya v Xarkovi Medy'ko-mexanichnogo insty'tutu i vy'ny'knennya ortopedy'chnoyi shkoly' (do 110-richchya Insty'tutu im. prof. M. I. Sy'tenka) [The forerunner, first and foremost, went to the school in Kharkiv Medical and Mechanical Institute and Orthopedic School (up to 110 years to the Institute named after Prof. M. I. Sitenko)]. *Ortopedy'ya, travmatology'ya y'protezy'rovany'e*. 3, pp. 5–17 (in Ukrainian).

22. Kut'ko, Y. Y., Kozy'dubova, V. M., Petryuk, P. T. (1994). K y'story'y' organy'zacy'y' Ukray'nskogo gosudarstvennogo y'nsty'tuta kly'ny'cheskoj psy'xy'atry'y' y' socy'al'noj psy'xogy'gy'eny [To the history of the organization of the Ukrainian State Institute of Clinical Psychiatry and Social Psychohygiene]. *Y'story'ya ukray'nskoj psy'xy'atry'y': Sborny'k nauchnyx rabot Ukray'nskogo NY'Y' kly'ny'cheskoj y' ekspery'mental'noj nevrology'y' y' psy'xy'atry'y' y' Khar'kovskoj gorodskoj kly'ny'cheskoj psy'xy'atry'cheskoj bol'ny'czy № 15 (Saburovoj dachy)*. – Khar'kov. Vol. 1, pp. 95–97 (in Ukrainian).
23. Kuz'mina, I. Yu. Matvyeyeva Vira Fedorivna [Matvyeyeva Vira Fedoryvna]. *Ency'klopediya Suchasnoyi Ukrayiny*. Url: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=66845. (in Ukrainian).
24. Ky'ry'chok, I. V., Kornilova, L. Ye., Kostyukevy'ch, T. V. Terlec'ka, O. O. (2019). Kogan-Yasny'j Viktor Mojsejovy'ch – terapevt, vcheny'j. Do 130-richchya vid dnya narodzhennya: biobibliogr. nary's [Victor Moiseevich – therapist, scientist. To the 130th anniversary of his birth: biobibliogr. sketch] / uklad.: I. V. Ky'ry'chok; Nacz. nauk. med. b-ka Ukrayiny', Nauk. b-ka Xarkiv. nacz. med. universy'tetu. Ky'yiv: NNMBU; Kharkiv: KhNMU, 128 p. (in Ukrainian).
25. Lesovoj, V. N., Dashhuk, A. M., Petrova, Z. P. (2013). Zadorozhnyj Bory's Aky'movy'ch (1923–1993): K 90-lety'yu so dnya rozhdeny'ya [Zadorozhny Boris Akimovich (1923–1993): On the occasion of the 90th birthday]. Aktual'nye problemy dermatology'y', venerology'y' y' VY'Ch/SPY'D y'nfekcy'y': sborny'k nauchnyx trudov, posvyashhennyj 90-lety'yu so dnya rozhdeny'ya professora B. A. Zadorozhnogo / pod red. A. M. Dashhuka. – Khar'kov, pp. 3–11 (in Ukrainian).
26. Lesovoj, V. N., Dashhuk, A. M., Petrova, Z. P. (2013). Zaveduyushhy'e kafedroj dermatology'y' y' venerology'y' Xar'kovskoj vysshej shkoly v y'story'cheskom aspekte [Heads of the Department of Dermatology and Venereology at Kharkiv Higher School in the historical aspect]. *Aktual'nye problemy dermatology'y', venerology'y' y' VY'Ch/SPY'D y'nfekcy'y'*: sborny'k nauchnyx trudov, posvyashhennyj 90-lety'yu so dnya rozhdeny'ya professora B. A. Zadorozhnogo / pod red. A. M. Dashhuka. – Kh, pp. 11–21 (in Russian).
27. Lesovoj, V. N., Petrova, Z. P. (2016). Y'van Ny'kolaevy'ch Obolensky'j – professor Khar'kovskogo uny'versy'teta, uchenyj, obshhestvennyj deyatel' [Ivan Nikolaevich Obolensky – Professor of Kharkiv University, scientist, public figure]. *Matery'aly mezhdunarodnoj nauchnoj konferency'y' «Stochy'kovsky'e chteny'ya»*. 2, pp. 242–246. (in Russian).
28. Lisovy'j, V. M., Parashhuk Yu. S. (2010). Tolochy'nov My'kola Py'ly'povy'ch (1840–1908 rr.) [Tolochinov Mykola Pilipovich (1840–1908)]. *Novy'ny' medy'cy'ny'ta farmaciyi*, 6. Url: <http://www.mif-ua.com/archive/article/11891> (in Ukrainian).
29. Lyubchak, V. V., Plaksa, V. M., Maligon, O. I., Lyubchak, V. P. Xomenko, L. M. (2018). Zhurnal «Vrachebnoe delo»: u dherel 100-richnoyi istoriyi ukrayins'koyi medy'chnoyi publicy'sty'ky' [Journal «Medical business»: the sources of 100-year history of Ukrainian medical journalism]. *Likars'ka sprava. Vrachebnoe delo*. 7/8, pp. 164–169 (in Ukrainian).
30. Majdannyy'k, V. G. Istoriya stanovlennya zhurnalnogo «Pediatriya, akusherstvo ta ginekologiya» [History of the journal «Pediatrics, Obstetrics and Gynecology»]. Url: <http://pediatrics.kiev.ua/download/history/history5.pdf> (in Ukrainian).
31. Majdannyy'k, V. G., Burlaj, V. G., Gnatejko, O. Z. ta in. (2012). Propedevty'chna pediatriya: pidruchny'k dlya stud. vy'shh. med. navch. zakladiv [Propedeutic pediatrics; za red. prof. V. G. Majdannyy'ka. – Vinny'cya: Nova kny'ga, 880 p. (in Ukrainian).
32. Markovsky'j, V. D., Perceva, Zh. N., Soroky'na, Y'. V., My'roshny'chenko, M. S., Ply'ten', O. N. (2015). Nasledy'e professora N. F. Mel'ny'kova-Razvedenkova kak vazhnyj pedagogy'chesky'j potency'al v stanovleny'y' ly'chnosti' vracha [The legacy of Professor N. F. Melnikov-Razvedenkov as an important pedagogical potential in the formation of the personality of a doctor]. *Problemy' bezperernoyi medy'chnoyi osvity'ta nauky'*, 4, pp. 17–20 (in Russian).
33. Moy'seev, R. V. (2013). Rol' Alekseya Gerasy'movy'cha Polotebnova v razvy'ty'y' otechestvennoj dermatology'y' [The role of Alexei Gerasimovich Polotebnov in the development of domestic dermatology]. *Byulleten' medy'cynsky'x Y'nternet-konferency'j*, 3 (2), pp. 167. (in Russian).
34. My'kola Oleksijovy'ch Korzh. [Mikola Oleksyovich Korzh]. *Ortopedy'ya, travmatology'ya y' protezy'rovany'e*. 2017, 3, pp. 112–113 (in Ukrainian).
35. Neotlozhnaya xy'rurgy'ya grudy' y' zhy'vota: rukovodstvo dlya vrachej [Urgent breast and abdomen surgery: a guide for physicians] / L. N. By'senkov, P. N. Zubarev, V. M. Trofy'mov, S. A. Shalaev, B. Y'. Y'shhenko / pod red. L. N. By'senkova, P. N. Zubareva. – Sankt-Peterburg: Svezly't, 2015, 574 p. (in Russian).

36. *Nikolayenko, O.* (2017). Diyal'nist' organizaciyi «Kraplya moloka» v Naddniprovyanshhy'ni na pochatku XX st. [Activities of the organization «Drop of Milk» in the Dnieper region in the early twentieth century]. *Naukovi zapy'sky' Nacional' nogo universy'tetu «Ostroz'ka akademiya». Seriya: Genderni doslidzhennya*, 3, pp. 82–88 (in Ukrainian).
37. *Obrubov, A. S.* (2015). «Nam ne dano predugadat', kak slovo nashe otzovetsya...» K 120-lety'yu so dnya rozhdeny'ya professora E. B. Rabky'na [«It is not given to us to predict how our word will respond ...» To the 120th anniversary of the birth of Professor E. B. Rabkina]. *Rossy'jskaya detskaya oftal'mologiya*, 4, pp. 53–55 (in Russian).
38. *Oftal'mologiya*. Uchebny'k [Ophthalmology. Textbook] / Pod red. E. Y'. Sy'dorenko. M. GЭOTAR-Medy'a, 2006, 408 s. (in Russian).
39. Pam'yaty' zasluženogo profesora V. Ya. Rubashkina [In memory of Honored Professor V. Ya. Rubashkina] / Vseukrayins'ky' naukovo-doslidchy'j insty'tut ekspery'mental'noy medy'cy'ny' im. I. I. Mechnikovaю – Kharkiv: DVOU Medvy'dav, 1932, 61 p. (in Ukrainian).
40. Patologichna anatomiya (zagal'nopatologichni procesy') [Pathological anatomy (pathological processes)] / Za red. V. M. Blagodarova, P. I. Chervyaka ta in. – Ky'yiv: Geneza, 487 p. (in Ukrainian).
41. *Perceva, Zh. M.* (2019). Mixin Pavlo Vasy'l'ovy'ch [Mikhin Pavlo Vasy'l'ovych]. *Ency'klopediya Suchasnoyi Ukrayiny*. Url: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=68952 (in Ukrainian).
42. *Perceva, Zh. P.* Braunshtejn Ovsij Petrovy'ch. [Braunshtejn Ovsij Petrovych]. *Ency'klopediya Suchasnoyi Ukrayiny*. Url: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=37661 (in Ukrainian)
43. *Petrova, Z. P.* (1998). Vorob'ev Vlady'my'r Petrovy'ch [Vorobiev Vladimir Petrovich]. *Vydayushhy' esya pedagogy' vysshej shkoly g. Khar'kova: by'ogr. slovar'*. Khar'kov, pp. 165–167 (in Russian).
44. *Petrova, Z. P.* (2007). Zachy'natel' xar'kovskoj terapiy'cheskoj shkoly Valery'an Gry'gor'evy'ch Lashkev'y'ch [The founder of the Kharkov therapeutic school Valerian Grigoryevich Lashkevich]. *Mezhdunarodnyj medy'cy'nsky'j zhurnal*. 3, pp. 126–129 (in Russian).
45. *Petryuk, P. T.* (1998). Professor Ny'kolaj Vasy'l'evy'ch Kray'nsky'j – talantly'vyj predstavyl' ukray'nskoj psy'xy'atry'cheskoj shkoly [Professor Nikolai Vasilyevich Krainsky is a talented representative of the Ukrainian psychiatric school]. *Visny'k Asociaciyi psy'xiatriv Ukrayiny*. 2, pp. 90–98 (in Ukrainian).
46. *Petryuk, P. T.* (2009). Akademik Aleksandr Y'vanovy'ch Yushhenko – y'zvestnyj otechestvennyj uchenyj, psy'xy'atr y' byvshy'j saburyany'n (k 140-lety'yu so dnya rozhdeny'ya) [Academician Alexander Ivanovich Yushchenko is a well-known domestic scientist, psychiatrist and former Saburian (on the 140th anniversary of his birth)]. *Arxiv psy'xiatriyi*. 15 (2), pp. 5–9 (in Russian).
47. *Petryuk, P. T., Petryuk, O. P.* (2005). Akademik Viktor Pavlovy'ch Protopopov – vy'datny'j vitchy'znyany'j psy'xiatr i fiziolog, vidomy'j zasnovny'k patofiziologichnogo napryamu v psy'xiatriyi (do 125-richchya z dnya narodzhennya) [Academician Victor Pavlovich Protopopov – an outstanding domestic psychiatrist and physiologist, a well-known founder of the pathophysiological direction in psychiatry (to the 125th anniversary of his birth)]. *Ukrayins'ky'j visny'k psy'xonevrologiyi*. 13(1), pp. 123–127 (in Ukrainian).
48. *Pidkory'tov, V. S.* (2008). Psy'xiatriya v Ukrayini – my'nule, teperishnye, majbutnye [Psychiatry in Ukraine – past, present, future]. *Visny'k psy'xiatriyi ta psy'xofarmakologiyi*. 2, pp. 29–32 (in Ukrainian).
49. *Pidpry'emstva j suspil'stvo v zavodsk'y'x i shaxtar'sky'x poselennyax Donbasu ta Pry'dniprov'ya v 1870–1917 rr.* [Enterprises and suspension in factory and shakhtar settlements of Donbas and Pridniprovka in 1870–1917]. – Xarkiv: Vy'd-vo XNU imeni V. N. Karazina, 2019, 400 p. (in Ukrainian).
50. *Procenko, E. S., Padalko, V. Y', Remneva, N. A., Ky'ry'chenko, M. Y'.* (2016). Gy'stolog N. K. Kul'chy'czky'j: nauchnaya y' obshhestvenno-poly'ty'cheskaya deyatel'nost' (k 160-lety'yu so dnya rozhdeny'ya) [Histologist N. K. Kulchitsky: scientific and socio-political activities (to the 160th anniversary of his birth)]. *Morphologia*. 10 (3), pp. 412–423 (in Russian).
51. *Pry'xod'ko Valenty'na Semenivna* (14.05.1926–22.10.2012) [Prikhodko Valentina Semenovna (14.05.1926–22.10.2012)]. *Zdorov'ya dy'ty'ny'*. Url: <http://www.mif-ua.com/archive/article/34951> (in Ukrainian).
52. *Psy'xologiya: pidruchny'k dlya studentiv vy'shhy'x navchal'ny'x zakladiv* [Psychology: a textbook for students of higher educational institutions] / Za red. prof. I. F. Prokopenka. – Kharkiv: Folio, 2012, 863 s. (in Ukrainian).

53. Robak, I. Yu. (2007) Organizaciya ohorony' zdorov'ya v Kharkovi za impers'koyi doby' (pochatok XVII – 1916 r.) [Organization of health care in Kharkov during the imperial era (early XVIII century – 1916)]. – Kh.: KhDMU, 346 p. (in Ukrainian).
54. Robak, I. Yu. (2019) Vy'shha medy'chna shkola Xarkova – najstarisha v Ukrayini. [Kharkiv Higher Medical School is the oldest in Ukraine] *Shidnoyevropejs'ky'j zhurnal vnutrishn'oyi ta simejnoyi medy'cy'ny*, 1, pp. 57–59 (in Ukrainian).
55. Robak, I. Yu., Demochko, G. L. (2012). Oxorona zdorov'ya v pershij stoly'ci radyans'koyi Ukrayiny' (1919–1934 rr.). [Health care in the first capital of Soviet Ukraine (1919–1934)]. – Kh.: Kolegium, 260 p. (in Ukrainian).
56. Robak, I. Yu., Il'yin, V. G. (2018). Xarkivs'ka oxorona zdorov'ya v pislyavoyenny'j radyans'ky'j period (1945–1991 rr.) [Kharkiv Health Care in the Postwar Soviet Period (1945–1991)]. – Kh.: Kolegium, 344 p.
57. Robak, I. Yu., Demochko G. L. (2013). Kharkivs'ky'j period zhy'ttya ta diyal'nosti Oleksandra Vasy'l'ovy'cha Mel'ny'kova [Kharkiv period of life and activity of Oleksandr Vasyliovych Melnikov]. *Istory'chni zapys'ky': zbirny'k naukovy'x pracz.* 38, pp. 171–179 (in Ukrainian).
58. Robak, I. Yu., Demochko, G. L., Il'yin, V. G. (2016). Oleksandrivs'ka – Persha mis'ka klinichna likarnya Kharkova: pivtora stolittya istoriyi [Oleksandrivska – The first city clinical hospital of Kharkiv: one and a half centuries of history] / za zag. red. d-ra ist. nauk, prof. I. Yu. Robaka. – Kh.: Kolegium, 2016, 296 p. (in Ukrainian)
59. Rovchak, L. (2008). Popandopulo Ivan Vasy'l'ovy'ch. [Popandopulo Ivan Vasyliovych]. *Ukrayins'ki likari: biobibliogr. Dovid.*, pp. 348–349 L'viv. (in Ukrainian).
60. Shmuly'ch, V. K. (2015). K 120-lety'yu so dnya rozhdeny'ya Vlady'my'ra Aleksandrovy'cha Belousova (pamyaty' uchyt'elya posvyashhaetsya) [To the 120th anniversary of the birth of Vladimir Alexandrovich Belousov (dedicated to the memory of the teacher)]. *Annals of Mechnikov Institute*, 3(1), pp. 99–100 (in Russian).
61. Snurnikov, O. S. (2018). Xrany'teli matery'nstva. Dy'nastiya akusheriv-ginekologiv Gry'shhenkiv [Guardians of motherhood. Dynasty of obstetricians and gynecologists Grishchenko] / O. S. Snurnikov. *Mizhnarodny'j medy'chny'j zhurnal*, 3, pp. 76–78 (in Ukrainian).
62. Susly'k, M. P., Luchkiv, V. I., Gamanyuk, A. I., Polishhuk, V. T., Perepely'cya, V. P., Dy'ky'j, O. G. (2018). Spogady' pro Vchy'telya – vy'datnogo xirurga O. O. Shalimova [Memoirs of the Teacher – the outstanding surgeon O. O. Shalimov]. *Xirurgiya dy'tyachogo viku*, 2, pp. 7–9 (in Ukrainian).
63. Sy'l'vaj, K. K., Galy'cza T. P. (1970). Karl Fedorovy'ch Vegner (1864–1940) (Y'z y'story'y' otechestvennoj travmatology'y' y' ortopedy'y') [Karl Fedorovich Wegner (1864–1940) (From the history of Russian traumatology and orthopedics)]. *Ortopedy'ya, travmatology'ya y' protezy'rovany'e*, 12, pp. 71–76 (in Ukrainian).
64. Sy'nyachenko, O. V. (2010). Vony' uslavy'ly' sebe i Ukrayinu: storinky' istoriyi vitchy'znyanoi terapiyi [They glorified themselves and Ukraine: the pages of the history of domestic therapy]. *Kry'ms'ky'j terapevty'chny'j zhurnal*, 2(2), pp. 261–268 (in Ukrainian).
65. Tan'kut, V. O., Shevchenko, O. G., Golubyeva, I. V. (2019). Istory'chni vixy' organizacijnoyi ta metody'chnoyi diyal'nosti DU «Insty'tut patologiyi xrebtta ta suglobiv im. prof. M. I. Sy'tenka NAMN Ukrayiny'» (do 90-richchya stvorennya naukovo-organizacijnogo viddilu) [Historical developments of organizational and methodical performance of the Institute of Pathology of the Ridge and Suglobiv Im. prof. M. I. Sitenka of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine]. *Ortopedy'ya, travmatology'ya y' protezy'rovany'e*, 4, pp. 81–92 (in Ukrainian).
66. Ternovenko, O. (2007). 100 rokiv samoviddanoyi praci. Derzhavna ustanova «Insty'tut patologiyi xrebtta ta suglobiv im. M. I. Sy'tenka AMN Ukrayiny'» svyatkuye vikovy'j yuvilej [100 years of self-determination. The State established the «Institute of Pathology of the Ridge and Slopes IM. M. I. Sitenka AMS of Ukraine»]. *Apteka*, 43, 5 ly'st. (in Ukrainian).
67. Tkachuk, V. N. (2003). Y'story'ya otechestvennoj urology'y' [History of native urology]. *Nefrology'ya*, 7(4), pp. 89–92 (in Russian).
68. Troyan, V. I., Snurnikov, O. S., Chy'nilin, A. V., Prasol, V. O. (2019). Profesor M. L. Volodos' ta jogo rol' u rozvy'tku svitovoyi xirurgiyi. Do 85-richehya vid dnya narodzhennya [M. L. Volodos and his role in the development of world surgery. To the 85th anniversary of his birth]. *Sxidnoyevropejs'ky'j zhurnal vnutrishn'oyi ta simejnoyi medy'cy'ny*. 2, pp. 134–136 (in Ukrainian).
69. Voloshy'n, P. V., Maruta, N. O. (2017). Osnovni napryamky' naukovy'x rozrobok v nevrologiyi, psy'xiatryi ta narkologiyi v Ukrayini [The main directions of scientific developments in neurology, psy'chiatry and narkology in Ukraine]

- psychiatry and narcology in Ukraine]. *Ukrayins'kyj visnyk psy'xonevrologiyi*. 25(1), pp. 10–18 (in Ukrainian).
70. Vorob'ev, V. P., Sy'nel'ny'kov, R. D. (1946). Atlas anatomy'y' cheloveka [Atlas of human anatomy].– Moskva: Medgy'z. T. 1–5 (in Russian).
71. Vovk, O. I. (2015). Pavlo Ivanovy'ch Kovalevs'ky'j – vy'znachny'j vitchy'znyany'j psy'xiatr, profesor Xarkivs'kogo universy'tetu (Do 165-richchya z dnya narodzhennya). [Pavlo Ivanovy'ch Kovalevsky – a prominent domestic psychiatrist, professor at Kharkiv University (To the 165th anniversary of his birth)]. *Psy'xiatriya, nevrologiya ta medy'chna psy'xologiya*, 2 (2), pp. 135–139 (in Ukrainian).
72. Vy'shnyakova, G. L. (2006). Akademik V. P. Vorobjov – zasnovny'k xarkivs'koyi anatomichnoyi shkoly' [Academician V. P. Vorobyov is the founder of the Kharkiv Anatomical School]. *Naukovi zapysky Vinny'cz'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universy'tetu imeni M. Kocubyns'kogo. Vy'p. XI. Seriya: Istoriya: zbirny'k naukovy'x prac'.* Vinny'cya, pp. 359–364 (in Ukrainian).
73. Yacenko, I. V., Pry'xod'ko, T. M., Golovok, N. P. (2017). Suchasny'j poglyad na tvorchu spadshhy'nu xarkivs'kogo vchenogo V. Ya. Dany'levs'kogo [A fortunate glance at the creative work of the decline of V. Ya. Danilevsky]. *Gileya: naukovy'j visny'k*. 9, pp. 93–96 (in Ukrainian).
74. Yuriy Yuriyovy'ch Vorony'j – pioner vitchy'znyanoyi transplantologiyi: statti, dokumenty', fotografiyi [Yuriy Yuriyovych Voronyi – a pioneer of domestic transplantology: articles, documents, photos] / V. M. Lisovy'j, Zh. M. Perceva, D. P. Percev, G. V. Lisova, O. E. Staxovs'ky'j; pid zag. red. V. M. Lisovogo.– Kh.: KhNMU, 2011, 296 p. (in Ukrainian).
75. Zav'yalov, A. Y'., Orky'n, V. F. (2010). Nauchnyj vklad professora Y'. F. Zeleneva v razvy'ty'e otechestvennoj dermatology'y' y' venerology'y' (K 150-lety'yu so dnya rozhdeny'ya) [The scientific contribution of Professor I. F. Zelenev in the development of domestic dermatology and venereology (To the 150th anniversary of his birth)]. *Vestny'k dermatology'y'y' venerology'y'.* 4, pp. 90–94 (in Ukrainian).
76. Zhuchenko, P. G., Tarasyuk, V. I. (1995). Korotka istoriya rozvy'tku akusherstva i ginekologiyi v Ukrayini [A brief history of obstetrics and gynecology in Ukraine], *Akusherstvo*, pp. 5–11 (in Ukrainian).

Received 06.07.2021

Received in revised form 18.08.2021

Accepted 25.08.2021

DOI: 10.15421/272126

УДК 77(091)

О. Л. Храмова-Баранова, В. С. Зайцева

Черкаський державний технологічний університет, м. Черкаси, Україна

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ФОТОМИСТЕЦТВА: ОСОБЛИВОСТІ І ПЕРСПЕКТИВИ

E-mail: Khramova74@ukr.net

ORCID: 0000–0002–3811–7701

E-mail: zvictorias13@ gmail.com

ORCID: 0000–0002–2244–7423

Анотація. Розкрито питання перспективи та розвитку мистецтва фотографії. В дослідженні розглянуто коротку історію виникнення фотографії, техніки та прийоми створення фотографії, її композиції, засоби графічної виразності та проаналізовано застосування цих прийомів з метою їх використання в дизайні. Мета дослідження полягає в необхідності популяризації техніки фотографії, застосування у графічному дизайні. Проаналізовано історіографію розвитку фотографії і встановлено, що над дослідженням розвитку мистецтва